

Rosa Santacana. La dona del líder

M.Teresa Salat Noguera

Catedràtica d'Història de l'Art (IES Antoni Torroja)

*“Cada dia és més gran el desig d'estar a casa, doncs és molt trist fer-nos vells tan lluny”*². Aquestes paraules les escrivia Rosa Santacana a la seva germana des de París el novembre de 1949.

Rosa era la dona de Joan Comorera, un dels polítics fundadors del PSUC i conseller de la Generalitat republicana en diferents departaments³. L'exili havia estat l'única sortida possible per a ell quan l'exèrcit nacional va ocupar Catalunya; amb tot, no era la primera volta que havia hagut de fugir de l'Estat espanyol. París ja l'havia acollit un parell de vegades i la seva estada a Sud-amèrica va ser molt més perllongada, de manera que es va nacionalitzar argentí i va formar part activa en la vida política d'aquell país.

En totes aquestes fugides l'havia acompanyat sempre la seva esposa. La seva filla Núria havia nascut a Buenos Aires el 1926. Per tant, per a ella era un mode de vida al qual estava acostumada, la qual cosa no vol dir que s'hi trobés a gust.

Qui era aquesta dona que estava sempre a l'ombra del polític, que sense ser militant del PSUC correrà la mateixa sort que els altres camarades exiliats, que haurà d'acceptar la disgregació de la seva família per motius exclusivament ideològics, que aguantarà ferma i lleial quan tot es giri en contra i que serà el més gran ajut del seu home en els últims esdeveniments de la vida de Joan Comorera?

1. “La dona del líder” és el títol que va donar Teresa Pàmies a l'article que signa en el llibre *Joan Comorera. Un home clau en la política catalana*. (Cervera, 1894-Burgos, 1958) Lleida 1997

2. Fons Massip (Mas)21c, Novembre 1949. Centre d'Estudis Històrics Internacionals. Universitat de Barcelona (CEHI)

3. J. Comorera formà part dels següents governs de la Generalitat:

5-I-1934 a 7-X-1934: Conseller d'Economia i Agricultura

1-III-1936 a 26-V-1936: Conseller d'Economia i Agricultura

31-VII-1936 a 6-VIII-1936: Conseller d'Economia

26-IX-1936 a 17-XII-1936: Conseller de Serveis Públics

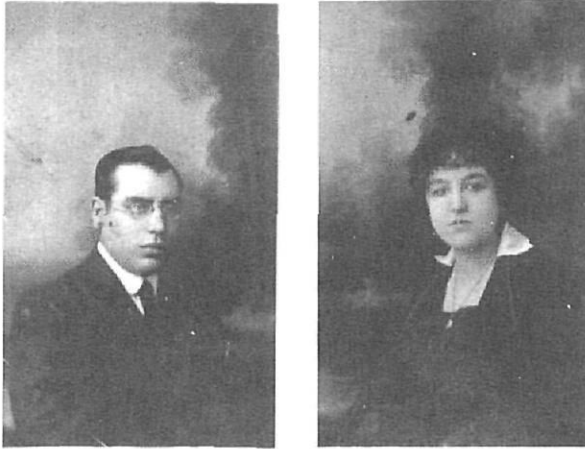
17-XII-1936 a 3-IV-1937: Conseller de Proveïments

3-IV-1937 a 16-IV-1937: Conseller d'Obres Públiques i Justícia

16-IV-1937 a 5-V-1937: Conseller de Justícia

29-VI-1937 a 9-II-1939: Conseller d'Economia

M. Caminal *Joan Comorera. Catalanisme i socialisme* Barcelona 1985 V.I, pàg. 255

Figs. 1-2. Rosa i Joan en l'època que es van conèixer a Barcelona (Arxiu familiar)

Rosa va conèixer en Joan el 1916⁴, quan tenia 17 anys, i en unes memòries inacabades explica que estaven tan enamorats que van plantejar al seu pare casar-se d'immediat i que ell els va respondre que considerava molt jove encara la seva filla i que si esperaven que ella en complís 20, els ajudaria a muntar un pis, però que si ho feien aquell mateix any haurien de viure en la seva pròpia llar i, respecte al que hauria de ser el seu espòs, l'advertiment del seu pare va ser contundent: era un bon xicot, però portava l'activisme polític a la sang, la qual cosa implicava que si unia la seva vida a la d'ell li esperarien moments molt difícils als quals ella no estava acostumada perquè havia estat sempre *la nena mimada de tots els de casa*⁵; a més va afegir que, cas que decidís emmaridar-se amb aquell home, no li fes mai cap retret i sapigués portar-se com una autèntica companya, perquè ja estava advertida de com era.

Com si les paraules del pare fossin una autèntica premonició, aviat van començar els conflictes per a la jove casada.

"El febrer del any 17 va esclatar una vaga general estan Barcelona en estat de guerra. El Joan va escriure uns programes pels obrers. Entre ell i un company... tenien que sortir a les cinc del matí per repartir-los a llocs convinguts, jo estava esverada, doncs per tot Barcelona tripulaba la guàrdia

4. Rosa dona com a data del seu naixement el 1897 en el seu primer passaport i el 1899 en el seu darrer. Mas 7b CEHI.

5. R. Santacana. *Memòria de la meva vida al costat de Joan Comorera, el meu estimat marit* sp Mas 8a CEHI.

civil i la tropa estaban al carrer. No li vaig pas dir que no ho fes, però li vaig demanar quem deixes anar amb ells. No volia perquè deie que si els agafessin cauria jo també.

Jo li vaig dir: al contrari, venint jo podrem pasar com si anesim de juerga. Va veurem tan decidida que va acceptar.

Jo portabe un abric molt ample i procuraba tapar els paquets que portabem, cuan s'acostabe la guardia civil jo feia unes rialles com si vinguesim de juerga, llavors recordo quens va dir, vale mas que se vayan a casa a dormir la mona".⁶

Un altra decisió que va haver de prendre va ser ajudar el seu home a arriscar-se a deixar el diari *La Publicidad*, per ser corresponsal de *La Lucha*, el nou òrgan de difusió del partit Republicà Català, un pas que comportava cobrar la meitat del sou. Ella li va raonar d'aquesta manera: "*Si vivísim sols, no podria ser de cap manera, però vivint a casa no t'amoïnis, ja pagarà l'avi*"⁷

Més tard, li van demanar a Comorera que anés a Tortosa per un període d'un mes o mes i mig, per tal de dirigir el periòdic "El Pueblo", donat que Marcel·lí Domingo, que era qui se n'encarregava de fer-ho, havia d'anar a Madrid per preparar la propera campanya electoral. Li va prometre a la Rosa que no hi restaria mes temps i, que per tant, estarien junts per celebrar el seu primer aniversari de noces (el 18 de novembre). Les coses, però, es van complicar. El dia 17, a la vigília, es va assabentar per una petita nota a *La Vanguardia* que el seu home estava detingut a la presó de Tortosa.⁸ Després d'intentar inútilment posar-se en contacte amb ell, va prendre la determinació d'anar a veure'l. El visitava cada dia, matí i tarda, i inclús li van permetre poder passar unes estones al pati amb ell. Uns dies abans de Nadal va retornar a Barcelona per acomiadar-se del seu germà Miquel, que embarcava cap a Nova York (l'altre germà, Josep, havia mort aquell juliol d'un accident de moto). D'acord amb el seu marit, havia pres la determinació de quedar-se aquells dies amb la família per suplir una mica el buit que sentien aquell any. L'avi⁹, però, li va dir que ells a pesar de tot tenien el millor del món, la llibertat, mentre que el Joan hauria de passar sol aquelles dates tan entranhables i que la seva obligació era tornar al seu costat. Es va preparar un paquet amb menjar per als dos i un altre amb torrons i begudes pel director de la presó perquè els deixés dinar junts. Ho va aconseguir, però van haver de fer-ho al pati, passant un fred tan esgarrifós que des del record, l'evoca com una terrible sensació.

A pesar que Joan no volia, va prendre la resolució d'anar a veure el capità general a principis de gener, assegurant-se la promesa de llibertat per al seu

6. Ibídem

7. Ibídem

8. La causa havia estat la publicació a "El pueblo" la primera setmana de novembre d'un article a favor de la revolta que incità la Guàrdia Civil. M CAMINAL *Joan Comorera ...* V.I pàg. 39

9. L'avi de Rosa sentia una especial simpatia per la manera de ser de Joan Comorera. Va morir el 16 de desembre de 1918.

marit. De retorn a Barcelona l'advocat els va aconsellar que fugissin de la ciutat fins que se signés l'amnistia i van decidir anar a una masia del terme de Viladecavalls on van haver d'estar durant un mes i mig.

A la següent tardor, un altre article, escrit aquesta vegada en contra del rei, a qui acusava d'hipòcrita per abastar de petroli els alemanys, va comportar el seu primer exili a París (era el setembre de 1918). A la capital francesa es van allotjar a casa d'una vídua que, segons diu, els va tractar molt bé. Malauradament el relat no continua. Solament un parell de fotografies d'ella amb la seva filla, passejant pels carrers de Buenos Aires, són un testimoniatge evident que era allí.

Fig. 3. Rosa amb la seva filla Núria, probablement a Buenos Aires. (Arxiu familiar)

Una carta del 20 de desembre de 1935, d'unes exalumnes seves felicitant Joan pel seu nomenament com a conseller, és una prova de la seva activitat com a professora de tall i confecció; i la concessió d'una patent per a un nou tipus de patronatge, que serviria per a qualsevol tallat, inventat per ella conjuntament amb una amiga, Concepció Silva Arias, ens parla de la seva efectivitat en aquesta professió¹⁰. D'aquests anys no en resta cap més font documental.

Durant la Guerra Civil, a l'octubre de 1936, va morir la seva mare.

A partir de 1937 devia d'actuar més d'una vegada com a esposa que era d'un conseller de la Generalitat en diferents missions de representació, tal com ens consta en un petit article de premsa que diu que marxa a Anvers per embarcar-se rumb a la República Argentina, per poder aconseguir diners per

10. Mas 7b 25 octubre 1935 CEHL.

als menjadors infantils que, per iniciativa del seu marit, funcionaven a Barcelona i altres llocs de Catalunya¹¹.

Després de la Guerra, van passar separats els primers anys de l'exili. Ella conservava les cartes que li va enviar el seu marit durant el període en què van romandre separats. Joan Comorera, que no havia estat pas un model de fidelitat conjugal i que no deixa de ser mai el secretari general del PSUC, es mostra tendre i afectuós vers la seva família:

-Neneta meva, Avui he rebut un telegrama d'Orleans... en el qual em diuen que tu i Nuri embarqueu cap a Ciudad Trujillo...

Tu faras el favor de dir-me amb tot detall el que sàpigues i les reaccions dels companys, un a un, davant la nova situació. Desitjo també conèixer el teu estat d'ànim, per a ajudar-te a vèncer els dubtes, si els tens, car res em sabria tant de greu com una diferència d'opinió entre tu i jo...

Em fau molta falta. Neneta, per a mi han tornat els anys primers i la il·lusió de veure't i de no perdre't més no em deixa. No t'entristeixis massa, però....

*I tu Nuriota?. Que t'he fet per a que em deixis tant de temps? Ep! Aixeca el caparró i no ploris. Tu ets una neneta valenta, ets la nostra llum i si tu t'apaguessis, què fariem a les fosques la mamà i jo? No permetis que la mamà plori, ni decaigui, ni s'abandoni, ni malfii. Tu seràs responsable del que serà el dia no llunyà en que ens retrobarem... "*¹²

En una altra diu:

Pobres nenetes, com deveu d'haver sofert!... No vull estimada meva, que et tornis vella abans d'hora i que perdís la salut...

*I tu Nuriota, pobreta! com ha canviat la teva videta... però ja tornaran els bons temps. Ja et veig feta una doneta maca i seriosa al meu costat, ajudant-nos a treballar i a transformar la nostra Catalunya en el país més feliç del món. Què hi dius tu?"*¹³

11. Mas 19e sd CEHI.

12. Mas 20a. 29 desembre 1939 CEHI.

13. Mas 20a. 12 agost 1940. CEHI.

Fig. 4. Retrat de Núria Comorera del temps que el seu pare era conseller de la Generalitat de Catalunya (Arxiu familiar)

Aquesta carta és vuit mesos posterior a l'anterior, i una altra datada el 20 de juny de 1941 diu que està tramitant els visats per poder-se trobar. El 1944 li van expedir a Mèxic un certificat per a la Rosa conforme no tenia antecedents penals i el 1946 li van concedir el document de naturalització mexicana que el seu marit ja posseïa des de l'any 1940.¹⁴

Va ser una separació molt llarga per a una dona que està allunyada dels seus i que té al damunt la responsabilitat de cuidar de la seva filla adolescent. Encara que sempre va trobar ajut en els companys de partit, ella es va guanyar la vida fent de modista, essent sovint qui aportava l'únic sou de la família.

Quan el 1949, acusat de nacionalista, petit burgès i titista, Joan Comorera és destituït del càrrec de Secretari General del partit, ella li fa costat inclús davant de la seva filla¹⁵. Efectivament, el 21 de març de 1950 Nuri Comorera escriu en els diaris: *Com a dona i com a comunista em revolto contra els atacs que aquest grupet de degenerats* (referint-se al seu pare i als que li van ser fidels) *fa objecte a la camarada Dolores Ibárruri, vers la qual sempre he sentit una profunda estimació i admiració i l'exemple de la qual com a dona, mare i comunista és per a nosaltres el tresor més preuat. La traïció de*

14. Mas 7b 9 abril 1946 i 26 juny 1944 CEHI.

15. Aquesta reacció de la filla s'ha d'entendre dins del context en què es trobava la Núria; per una part, era la dona submissa i no massa forta de caràcter de Wenceslao Colomer, un dels membres del secretariat que estava en contra de la política de Joan Comorera, i que va ser l'inspirador del text que ella va signar. Per altra part en aquella època, ningú s'arriscava a anar en contra dels corrents oficials, ja que hom quedava totalment marginat. Un cas semblant el va protagonitzar Santiago Carrillo, publicant una carta en la que adjurava del seu pare. Per tant, es pot cloure que Núria hauria tingut que ser una dona terriblement forta per poder lluitar contra el seu home i tot aquest seguit de circumstàncies adverses.

Comorera no ha fet més que reforçar l'estima i l'admiració que sento envers la gran dirigent de les dones antifexistes, el cap volgut dels comunistes de tot Espanya.

*Per a mi, el mateix dia que va néixer el traïdor Comorera va morir el meu pare.*¹⁶

És fàcil pensar en el trasbals que la lectura d'aquestes paraules va ocasionar en l'ànim de Rosa i com devia quedar el seu esperit a partir d'aquest moment. Però és aquesta dona plena de dolor i de temperament no gaire emprenedor la que s'ha d'avançar uns dies en el retorn clandestí a Espanya, per poder aplanar el camí que poc després hauria de fer el seu espòs. La que haurà de fer front a tota una sèrie de problemes, com per exemple el canvi de plans, perquè no van poder tornar per Andorra com havien planificat i van optar per una primera estada a Ripoll, fins que es donessin les condicions de seguretat per establir-se a Barcelona.

Quan per fi arriben a la capital, el problema és sobreviure. S'instal·laran definitivament en el número 248 del carrer Consell de Cent. No tenen diners. Només depenen d'allò que bonament els poden enviar des de França els seus camarades. Un amic, que no era activista polític, Ferran Canyameras, els fa d'intermediari. La seva funció era doble: d'una banda passava els escrits que Joan volia que arribessin als seus companys de França, i d'altra, els transportava els diners que aquests recollien per garantir la subsistència de la parella. El sistema és simple: Joan tradueix les novel·les de Simenon, i com que el Sr.Cañameras és l'editor a Espanya d'aquests relats policíacs, pot passar els Pirineus legalment tant amb aquests textos com amb diners francesos que ell pot explicar com procedents de l'edició; però a més a més, en una pàgina hi escrivia el text traduït de l'obra francesa, i en l'anvers les anotacions polítiques que volia difondre. La sort els va ser favorable, perquè la seva lletra era autènticament indesxifrable i els escrits passaven impunement inadvertits davant els vigilants fronterers¹⁷.

Aquesta era una via, però no una garantia de tenir amb regularitat els diners necessaris per a una mínima supervivència. Per altra banda, Joan editava *Treball*, la revista que havia d'anar dirigida a tots els simpatitzants del PSUC i on ell exposava els seus punts de vista i intentava captar defensors per a la seva causa. Aquest fulletó era ciclostilat en el propi pis i després el repartien personalment per les bústies barcelonines perquè la precarietat econòmica i la censura política no permetien poder fer cap cosa més. Rosa l'ajudava en aquesta tasca, fins que van ser delatats a la policia franquista. Es pot suposar que ella temia aquest moment des que van traspasar la frontera, però és difícil pensar que havia de ser tan tràgic.

16. Mas 12f. 21 març 1950 CEHL.

17. M. CAMINAL, *Joan Comorera ...*. V.iii pàg. 319

Fig. 5. Bloc de notes de Joan Comorera. (Mas 13ª CEHI. Fons Massip)

En primer lloc, perquè els va quedar el dubte de qui els havia delatat, ja que flotava a l'aire la possibilitat que haguessin estat membres del Partit Comunista d'Espanya, i després per les acusacions que els van fer des de Radio Pirenaica, i que els devien aixafar els ànims, afligint-los sobremanera: *“Noticias de Barcelona informan que el traïdor Juan Comorera ha sido detenido por la policía franquista. No hay tal detención. Juan Comorera se ha entregado a la policía franquista, bajo cuya protección está como lo prueban las declaraciones de este traïdor a la clase obrera y a su pueblo. Juan Comorera no tiene nada de común con la clase obrera. Juan Comorera és un agente de Franco y como a tal hay que tratarle, Aquí REI, Antena Pirenaica”*¹⁸.

La detenció no se sap amb seguretat com va ser, però la versió dels amics era que uns dies abans que fos detingut l'havien visitat elements de la policia secreta fent-se passar per controladors de la llum i que van entrar en conversa amigable amb ell, arribant a la conclusió que aquell home no era en Comorera. Encara que marxessin sense incordiar-los, la inseguretat i l'estat de nervis que els va provocar aquesta visita és fàcilment imaginable.

Uns dies després es va presentar un home amb una carta dirigida a Joan Valls¹⁹: *“diu que va sortir Rosa a rebre la “carta”. Rosa s'adonà que l'envelop estava buit i ho fa present a l'home. S'entaula una discussió viva i Rosa qualifica de provocador l'home de la carta. Aleshores... es descobreix com un policia i, pistola en ma, entra al pis. Un moment de forceig amb Joan*

18. Mas 19 16 juny 1954 CEHI. El dia 21, es va donar un altra vegada la notícia en termes molt semblants

19. J.Comorera va utilitzar el nom de Josep Planes Valls en la seva residència clandestina a Barcelona.

i aquest acaba per confesar la seva veritable personalitat"²⁰. El raonament que es pot fer és: que si ja els havien controlat i van marxar convençuts que aquell home no era la persona que ells buscaven, per què van tornar? Va ser per insistència del delator? Qui sabia amb tanta seguretat que aquell era Joan Comorera? Els propis policies o bé camarades del PCE?

No sé si Rosa es va preguntar per culpa de qui estaven a la presó, però a ella l'esperaven encara moltes més penúries. Quan va sortir en llibertat provisional, estava preocupada per l'actuació que hauria de dur a terme l'advocat, per fer arribar menjar i medicines al seu marit i per buscar-se un lloc d'allotjament. I tot, tenint en compte que també havia estat pres en Cañameres i que, per tant, gairebé era impossible canalitzar els ajuts que podien arribar des de fora.

Ella sola no podia pagar el pis. El primer que va haver de fer va ser buscar una habitació de lloguer:

*He trobat una habitació molt fosca, però amb dret a cuina i utilització de la sala, davant mateix de la presó, al carrer Entenza 170, 2n, 1^a. ... Jo m'esgarrifo pensar que sem morís lluny del meu costat y en un lloc com el que està".*²¹

Aquesta carta forma part d'un extens ventall de correspondència amb amics de fora de l'Estat on sempre els hi demana el mateix: diner per al seu home. A la seva cosina Hortènsia Vidal li escriu:

"No és estrany que em posés tan malalta (a la presó i per culpa del menjar que li donaven), ara ja m'he refet, al pensar que li soc tan necessària amb ell, hem dóna ànims per posarme forta...

*Ens humillan tan que poden, habans parlarem en català, i ara fa uns dies ens ha pasat l'ordre de parlaros en castellà"*²²

El juliol del mateix any es trasllada, perquè li venç el lloguer, a casa d'una amiga que segons diu li havia facilitat alguns dies el menjar per al Joan, al carrer Carme, 28, 3r. Allà tindrà dret a utilitzar una màquina de cosir i la pròpia amiga li va buscar clientela per començar a treballar. Estava contenta perquè tenia la impressió que podria guanyar-se una mica la vida i no dependre tant dels altres. A principi d'agost s'esplaia escrivint a una senyora que es deia Maria. Li confia les seves angoixes i el motiu d'aquest trasllat d'una manera esglaiant:

"No sé si podré resistir gaire temps aquesta vida. A mi no em fa res patir, però el pensar que no puc complir com fins ara amb Joan, em té desesperada...

Vaig tenir que sortir d'ahon vivia per no poguer pagar el lloguer...

Si no hagués sigut per aquesta amiga (la del carrer del Carme), jo estava disposada a no despertar-me més...

Al veure al Joan en aquesta situació y no poguerli fer lo que necessita, per a mi és el sofriment més gran del món...

20. Mas 1954 CEHI.

21. Mas 25a. 23 febrer 1955 CEHI.

22. Mas 25a. 5 març 1955 CEHI.

Jo mateixa ting una gran necessitat de veure un metge, però com que sé que no podré comprarme lo quem recepti, no y vaig. No pensis prò, que jo li demostró res al Joan. Jo li dic sempre, ja arribarà (pel paquet de diners), no t'abandonaran els amics, tot s'arreglarà. Però jo tinc l'angunia dintre meu, fins els cèntims del tranvia ting de demanar”²³

A més s'ha d'afegir que no pot confiar amb qui més necessitava, la seva filla. Les seves relacions continuaven igual de tenses perquè la seva cosina Hortènsia li diu que *“La Nuri té una nena i un nen... No ha preguntat per vosaltres”²⁴*, i ella li respon que ja s'ho imaginava. Els problemes, però, no acaben ací perquè la filla de la seva amiga, que més tard va anar a viure amb la seva mare, no li deixa utilitzar la màquina de cosir i li diu que tenint-la a casa només es buscaran complicacions.

Per fi, el mes d'agost de 1957, aprofitant les vacances de l'estiu, es duu a terme el judici intentant que tingui el mínim de ressò possible, de tal manera que l'avís del procés va ser comunicat oficialment als encausats i advocats defensors el dia 6, la vigília. El dia 7, la sala estava plena majoritàriament de policies i militars de paisà, encara que n'hi havia alguns amb uniforme.

L'amic del matrimoni, Evarist Massip, descriu els fets d'aquesta manera:

“El Consell de Guerra es va celebrar el dia 7 del corrent. Tot rodejat d'una gran aparositat, amb l'edifici del Govern Militar rodejat de guàrdies i amb la porta principal de l'edifici tancada al públic, de tal forma que el qui volia entrar es veia obligat a fer-ho per una porta lateral, hon la policia et proveia d'un volant autoritzant-te a entrar...”

Cinc periodistes locals i un fotògraf (Pérez de Rozas), que es va prodigar extraordinàriament i cap corresponal extranjer...

El Tribunal va fer gala d'una certa objectivitat, portant la seva tolerància a oferir un vas d'aigua, el del propi president, a la Rosa i tolerant certes expansions sentimentals del Joan i la seva dona, que no tenien precedent en els Consells de Guerra...”

Per la manera de pensar dels militars respecte a les idees comunistes ens haurem d'imaginar que aquestes deferències eren degudes no a la reacció espontània de tenir al seu davant un polític tan important, sinó més aviat a la feblesa i tendresa que devien notar en la Rosa. Diu el mateix informe que el defensor de Rosa, l'advocat cerverí Josep Benet, va estar magnífic. *“Tot el que va dir va tindre el seu pes i al meu entendre va esser l'únic que va entendre quina era la seva missió”*, Per això probablement va resultar absoluta ella.

Una vegada acabat tot aquest procés es va encetar una altra època; el temps durant el qual ella i els seus amics varen intentar aconseguir que Joan no fos transferit al penal de Burgos, tal com manava la sentència, perquè tenia clar que la salut del seu home no ho resistiria. El testimoni de Francesc Vicens és ben clarificador d'aquest aspecte: *“Puc recordar perfectament el*

23. Mas 25* 3 agost 1955 CEHI

24. Mas 25* 5 octubre 1955 CEHI

dia que vaig veure per primer cop Joan Comorera: era el 22 de març de 1957... els seus peus tan inflats que calia portar les espadenyes amb talls laterals per eixamplar-les... envellit, malalt, arrecerant-se contra la paret del pati on tocava el sol, i agafant-se els genolls amb els braços per conservar el màxim d'escalfor..."²⁵. Però tot va ser inútil i finalment va ser traslladat.

Segons escrivia un company comunista en una carta extreta clandestinament de la presó: "*Quan va arribar allí la seva salut era molt precària. El portar-lo de Barcelona a X (referint-se, sense anomenar-lo, a Comorera) va precipitar sens dubte la seva mort...*"²⁶

Llavors el que feia Rosa era recollir els diners suficients per poder anar a Burgos i passar uns dies amb el seu marit. El seu ensurt devia ser gran quan va rebre una nota en la qual li deien que s'afanyés si volia veure en vida el seu home.

Rosa es va posar d'immediat en camí per arribar el més aviat possible. El 6 de maig va poder estar mitja hora amb ell. Quan va anar al proper torn de visites, el matí del dia 7, li van dir fredament que el seu marit acabava de morir i, davant la seva insistència desesperada en demanar que la deixessin estar amb ell, li van respondre que ja el veuria l'endemà al cementiri.

Fins aquest moment la vida d'aquesta dona havia anat transcorrent a l'ombra del seu espòs. Junts o separats per les circumstàncies, sempre s'havia trobat al seu costat. Ara, per primera vegada des dels seus 17 anys, estava absolutament sola, desemparada, sense saber que fer ni on anar a buscar una mica de caliu que l'ajudés a reordenar la seva existència. Va tornar a Barcelona amb la idea d'anar a París. No ho podia fer d'immediat per falta de mitjans, però el 19 de març de 1959 li expedeixen un document de refugiada espanyola a la capital francesa, amb la possibilitat d'estada fins al 1962²⁷, i en un altre de treball, tramitat el mes d'abril de 1960 pel Ministeri de Treball i de la Seguretat Social francès, que dona com ofici: "*Bonne à tout faire maison bourgeoise*"²⁸, s'explicitava que la seva data d'entrada a França havia estat el 1958.

Finalment l'ajut que necessitava li va arribar de la Lliga dels Comunistes Iugoslaus. La seva subsistència a Split es fàcilment imaginable: una dona gran, sola, sense il·lusions, intentant anar passant el dia a dia sense ser una càrrega massa feixuga per a aquells que havien tingut l'amabilitat d'acollir-la com un membre més de la seva família.

El testimoniatge d'Hela Sutič en una carta que descriu els seus últims dies a la família Massip és tristament eloqüent: "*El primer año lloraba mucho, después no derramó nunca una lágrima... Ella, pobrecita, vivió tres años y medio en nuestro modesto hogar, conformándose con nuestra modesta*

25. F. Vicens "Comorera a la presó", M. Caminal i altres *Joan Comorera. Una home clau en la política catalana (Cervera, 1894-Burgos, 1958)* Lleida 1997

26. Mas 8 1958 CEHI

27. Mas 7b 19 mars 1959 CEHI

28. Mas 7b 12 abril 1960 CEHI

*manera de vivir; mientras podía nunca dejó de hacer algún labor manual, constantemente leía y acompañaba la prensa. Pero constantemente, diariamente, recordaba a su marido. Lárgamente me hablaba de él, de Barcelona..."*²⁹.

Per les descripcions que fa Hela es pot deduir que tenia càncer, probablement de pit: *"Sólo un mes antes de su muerte la enfermedad se desarrolló en forma violenta y rápida. Empezaron los grandes dolores y como se necesitaban fuertes calmantes no hubo más remedio que llevarla al hospital,...la enfermedad había comenzado desde el seno derecho desarrollándose muy profundamente hacia los huesos, espina dorsal y todo el interior....Cuando terminaba el efecto de las inyecciones gritaba que partía el corazón, sólo decía: "Ya no puedo más, no puedo más, quiero morir"..."*³⁰.

A part del seu intens amor a Joan Comorera, aquesta senyora iugoslava ressaltava també la passió que sentia per Catalunya. Escrigué que en un moment en què van amainar una mica els seus dolors, li deia: *"Hela mía, yo le dije muchas veces que jamás volveré a ver a mi querida Barcelona, a mi hermosa Cataluña"* y empezó a recitar los versos de la poesía *"El emigrante"*: *"Quiero morir allá donde está la tumba de mi madre". "Dulce Cataluña patria del mio core" Esto lo recitó con gran solemnidad y amor"*³¹.

Un altre moment d'aquestes confidències ens mostra fins a quin punt portava en el seu cor el dolor del rebuig de la seva filla. Parla que un dia la Rosa estava anomenant tots els seus amics, inclosos els Massip, així com la seva família, demanant-li que comunicués a tots la seva mort i Hela li va preguntar: *"Y a su hija?; se quedó un momento silenciosa, luego me dijo: "no lo merece, pero comuníquele que su madre ha muerto"*³².

A pesar d'estar tan malalta, va donar una instrucció molt curiosa com a testimoniatge de la seva última voluntat: volia que les despulles del seu marit fossin enterrades a Barcelona: *Hela, escríbale a Massip mi mayor deseo, si es que fuera posible, que traslade los restos de mi marido a Barcelona, en nuestra sepultura de familia. Él está enterrado en Burgos, no en el mismo cementerio donde entierran a los demás, si no fuera del cementerio, donde están enterrados los prisioneros políticos que no aceptaron los servicios religiosos. El número de parcela está anotado en el libro de evidencias de la prisión"*. Probablement havia guardat dins seu el disgust de no poder-ho fer ella mateixa per falta de mitjans i potser, també, per impotència davant el trasbals que aquesta acció hauria suposat en l'Espanya franquista.³³

Aquestes constants de lleialtat al seu espòs i a Catalunya van ser tan evidents que els seus amics iugoslaus les van assimilar com una essència pròpia d'ella, de tal manera que Dinka Leontic, cunyada del qui havia estat el

29. Mas 20a 29 agost 1964 CEHI

30. ibídem

31. ibídem

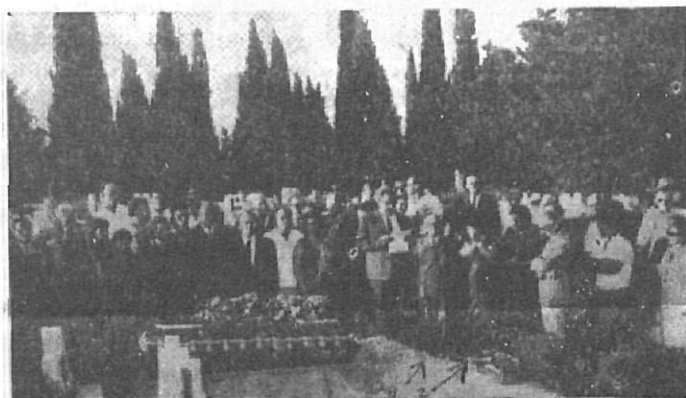
32. ibídem

33. Finalment les despulles de Joan Comorera van ser traslladades al cementiri de Sant Andreu el 1985

primer ambaixador de Tito a la seu de Londres, escriu també a Massip: “Yo sólo quise que alguien le hablase en su lengua (en el funeral), no sabiendo el catalan, tuve que hacerlo en castellano”...³⁴

Es veu que els últims dies no podia menjar res i que només acceptava el gelat que cada dia li portava Hela i que li donava culleradeta a culleradeta fins acabar-lo. “No se la podía tocar, yo quería acariciarla muy suavemente pero inmediatamente lanzaba un quejido”³⁵.

Finalment, a les 4 de la matinada del dia 26 d'agost de 1964 va deixar de patir. Els seus funerals van ser quelcom especial per a aquells camarades que l'havien acollida: “La acompañaron con gran sentimiento de pesar, muchos camaradas y amigos, tuvo muchas flores y coronas, circundaba el ataúd un grupo de mujeres de la Cruz Roja Yugoslava, llevando en la mano una gran ramo de ciprés”³⁶. En la descripció de Danka es diu que el moment més emotiu va ser quan els excombatents de la Guerra espanyola la varen treure de la capella ardent i la van col·locar en el carro fúnebre, encapçalant el seguici.³⁷

Sahranjena Rosa Santacana Vidal de Comorera

U prisustvu bivših španjolskih boraca iz Splita, predstavnika društveno-političkih organizacija, poštovalaca, prijatelja i susjeda jučer je na groblju Lovrinac sahranjena istaknuta španjolska revolucionarka i član K.P. Španjolske Rose Santacana Vidal de Comorera. Posmrtna posvetka krenula je u 17,30 sati, a bjes pokojnice pitali su njeni bivši suborci iz redova španjolske revolucije Stevo Bellić, Vlaho Sablić, Sime Kraljević, Božo Vukučić Sal-

U ime rođoljuba, prijatelja i drugova Rose Comorere s pokojnicom se oprostile njena prijateljica Dinka Leončić iz Čilea.

Sahrani su obavljal predjednik Kotarskog odbora Udruženja borackih organizacija Andrija Božanić, zamjenik predsjednika Kotarske i Općinske skupštine Nevenka Vuković i Ante Kronja, članici Kotarskog i Općinskog odbora SSRN Zeljko Vladojević i Ivo

Fig. 7 . Retall de premsa que recull l'enterrament de Rosa a Split. (Mas 20^a CEHI. Fons Massip)

34. Mas 20a 20 setembre 1964 CEHI

35. Mas 20a 29 agost 1964 CEHI

36. ibídem

37. Mas 20a 20 setembre 1964 CEHI

Conclusió

Hi ha un adagi que diu que darrera cada gran home hi ha una gran dona. Jo mai he volgut acceptar-ho. He cregut que darrera cada gran home hi ha un equip de treball, uns tècnics, que possibiliten la imatge del personatge en qüestió.

En el cas de Joan i Rosa, he d'admetre, però, que es confirma la sentència popular. Ell era dinàmic, vital, impetuós, poderós; ella no es notava, havia estat al seu costat des de molt jove. Mentre tot anava bé, era l'esposa ideal que no es fica en les qüestions del marit i el deixa fer. Quan tot va anar malament, ell la va necessitar més que a cap dels seus col·laboradors i ella va agafar moral, es va convertir en el seu suport moral, però també econòmic.

El moment més tràgic de tota la seva vida devia ser quan va conèixer el rebuig de la seva filla. Una dona tan casolana i dolça com la Rosa, havia de renunciar per amor al marit no tan sols a la seva filla, sinó també a conèixer els seus néts. Ella que guardava com un tresor les cartes del seu marit i els diferents documents d'identificació que els dos van utilitzar en els diversos exilis, tenia entre els seus papers una fotografia de la seva filla Núria sense data però amb la següent dedicatòria: *Als nostres estimats pares, amb tot el carinyo*³⁸, i una postal datada del 5-9-1957, amb un ram de roses que portava aquest text: *"Bon aniversari, esperant que malgrat les dificultats presents gaudeixis de bona salut i puguis trobar-te ben aviat entre els teus."*³⁹, amb la signatura de Nuri, Marta i, amb una lletra absolutament infantil, Albert. Devia enviar-la la seva filla a algun amic o parent i va arribar a les mans de Rosa que la va tenir amb ella, com a únic testimoniatge d'aquestes persones que estimava tant i que no podria abraçar mai. Una altra fotografia d'una nena petita amb un ós als braços, que duu al darrere aquesta frase: *"15 d'abril de 1949, 23 mesos"*⁴⁰, podria ser de la seva néta Marta.

Però a més, per amor al marit va haver de deixar en diferents etapes de la vida la seva estimada terra, els seus enyorats amics, els seus preuats parents. Per amor al marit, va morir en terra estranya, pagant uns pecats que no havien estat mai els seus, perquè ella mai va ser militant del PSUC ni activista política o social, ni en temps de la Guerra Civil, ni tan sols quan en els anys cinquanta repartia propaganda comunista per les bústies barcelonines. No li importava res més que fer costat al seu home. Era l'ombra engrandida que envoltava, cuidava i aixoplugava un Comorera vençut que no volia acceptar la seva decadència i que continuava bressolant la dèria de ser l'únic secretari general del partit que ell havia ajudat a néixer, però que ell mateix havia depurat i havia transformat en una cèl·lula més de les stalinistes que estaven sota la direcció del PCE.

38. Anava signada per Nuri i Wenceslao. Mas 7c CEHI

39. Mas 7c 5 setembre 1957 CEHI

40. Mas 15 abril 1949 CEHI

Fig. 8. Fotografia de la seva néta Marta (Mas 7c CEHI, Fons Massip)

No sé si mai va ser conscient Rosa de les transformacions del partit que regentava el seu home, però sí que el seu pes polític s'havia extingit a la tardor de 1949; de totes maneres, no s'ho qüestionava. Ell estava allí, doncs ella estaria al seu costat.

Tampoc sé si Comorera no hauria estat igual de gran amb una altra dona; d'allò que realment estic convençuda és que quan va començar per a ells la malaurança, Joan la tenia a la seva vora, que va ser a ella a qui li van permetre fer demostracions d'estima davant un tribunal tan estricte com el militar que els estava jutjant aquell agost de 1957, i que va ser ella qui va demanar com a últim desig el trasllat de les seves despulles al cementiri de Barcelona, i qui li va guardar lleialtat més enllà de la mort.

TEXTOS I DOCUMENTS

